

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ЦЕРКОВНО-ДІЛОВОМУ ДИСКУРСІ XVI–XVII ст.

Фразеологія ділової сфери посідає помітне місце у фразеологічній системі сучасної української мови. Витворювана впродовж багатьох століть у рамках чіткої стандартизації, вона, вийшовши за межі ділового документа й опинившись у живомовній стихії, поступово втрачала своє пряме значення, обростала додатковими конотаціями, що спричинило витіснення на периферію семантичної структури фразеологічної одиниці її первинного значення. Фразеологія української ділової мови XIV–XV ст. була об'єктом лінгвістичних зацікавлень Л. І. Коломієць [3]. Багато пам'яток ділової мови стали джерельною базою і для дослідження мовознавцем фразеології української мови другої половини XVI – першої половини XVII ст. [2]. Сучасне вітчизняне мовознавство у своєму арсеналі має тільки поодинокі публікації, в яких автори торкаються і проблем історичної фразеології. Так, В. Титаренко, дослідивши лексичні формули в «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року», дійшла висновку, що фразеологія судочинства в аналізованій пам'ятці має розгалужену систему і вживалася з різною стилістичною метою: була логічним зв'язком між частинами висловлювання; позначала певні поняття, тобто функціонувала як терміни; залучалася для уточнення, розширення, звуження певного поняття [5, 43]. Стійкі сполуки в актах Бориспільського міського уряду 1612–1699 рр. дослідив В. Денисюк [1]. Недостатня розробленість методики дослідження фразеологізмів у діахронії та майже повна відсутність спеціальних праць з історичної фразеології визначають актуальність розвідок такого типу.

Нашу увагу привернули документи Львівського Ставропігійного братства, видрукувані А. Криловським як додаток до проведеного дослідження (Київ, 1904). Проте в розвідці немає лінгвістичного коментаря. Спеціальне мовознавче дослідження лексики ділових документів Львівської ставропігії присвятив М. Л. Худаш. Щоправда, джерельною базою його дослідження стали документи 1591–1620 рр. – переважно ті, в яких йшлося про будівництво церкви чи інших приміщень. Лексика ділових документів Львівського Ставропігійного братства стала надійним ілюстративним матеріалом розвитку лексичної системи української мови XVI–XVIII ст. в академічному виданні «Історія української мови. Лексика і фразеологія», однак для характеристики народнорозмовної і книжної фразеології зазначеного періоду ілюстрації з цих пам'яток, на жаль, відсутні. З одного боку, короткі відомості про фразеологічну систему ділових документів Львівського Ставропігійного братства знаходимо в підрозділах «Канцеляризми» і «Штампери та фразеологізми церковного походження» в уже згаданій праці М. Л. Худаша. Дослідник також помітив відмінності в уживанні стійких зворотів у документах світського та церковного характеру. З цього приводу він писав: «Необхідно відзначити, що оскільки однією з найголовніших рис канцелярського стилю світських ділових документів ЛСБ була широка наявність усталених трафаретних зворотів і штампів, утворених у багатьох випадках за польським зразком, з досить помітною (але не переважаючою) кількістю полонізмів і латинізмів, то для стилю ділових документів церковного характеру полонізми і латинізми майже не властиві. Зате в цьому виді ділової документації, хоч не завжди однаковою мірою (залежно від манери письма і рівня книжної освіти писаря), переважають старослов'янізми та усталені штампи і звороти, що були властиві для тодішньої літературної слов'яноруської мови» [6, 128–129].

Підтримуючи запропонований М. Л. Худашем такий поділ документів Львівського Ставропігійного братства, для свого дослідження ми використали документацію церковного характеру. Переважно це листи осіб церковного сану до Львівського Ставропігійного братства з проханням видрукувати чи позичити книги, інші предмети церковного вжитку, це підтвердження прав та привілеїв братчиків, промови на погреб відомих людей, інструкції.

Наголосимо на таких особливостях досліджуваних документів: по-перше, писані вони особами церковного сану, які володіли кількома мовами; по-друге, написання листа, в якому йдеться, наприклад, про позику книг, навряд чи вимагало від цієї особи повного використання елементів високого стилю, тобто їй доводилося переключати і мовний (до певної міри), і варіантний, і стильовий код. А це і є найголовнішим, бо дозволяє простежити входження не тільки у структуру ділового документа, а насамперед в інший варіант мови, інший стиль мови народнорозмовних чи вузькоспеціальних елементів і навпаки. По-третє, висока релігійність українців також відіграла неабияку роль в утвердженні того чи того фразеологізму або ж його варіанта, бо написаний особою церковного сану документ сприймався світськими людьми як візирець, особливо заповіти/духівниці.

Лексема **рука** зі значенням «опора, допомога» входить до фразеологізму *подати руку помощи*, який реалізує загальне значення «допомогти». Так, цю фразему засвідчено в листі Арсенія Желиборського до Львівського Ставропігійного братства: ...*смѣю еще поне единого ... коснутися моленіємъ моимъ благосердіа милостей нашихъ, абысте не рачыли отмовити **подати руку помощи** въ належачомъ прецненіа враговъ облацѣ* (130; тут і далі ілюстративний матеріал подаємо за виданням: Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное братство: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. Съ тремя рисунками. – Київ, 1904. – С. 1–217). Широко він представлений у різножанрових пам'ятках цього періоду, напр.: *Подайте и^м з нами вѣспо^и **руку Помощи*** (Львів, 1609, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 358); *Проси^м **Пода^{те} и^м руку помощи** з милостивое ласки и баченя своего* (Львів, 1609, ЛСБ ЦДІАЛ, 129, I, 990); ...*братіи моєй в Хр^стовой службе **руку помощи** подавъ* (п. 1616, Єв'ю, Вільна. Прич. о тех., 1 зв.); ...*з неприязни бѣсовскоѣ бѣдуючимъ намъ в немъ и тонущимъ **руку помощи** абы подавалъ* (Київ, 1637, УС Кал., 251).

Фразеологічна одиниця *подати руку помощи* має давнє походження. Зі значенням «допомагати кому-небудь» сполуку *manus dare (dedere)* засвідчено ще в Марка Фабія Квінтиліана (I ст. н. е.), хоча основне значення фраземи без лексеми *допомога* – «здатися, виявити покору» (ЛРС, 471). У пам'ятках киеворуського періоду, за даними «Матеріалів» І. І. Срезневського, вислів *дати руку* вживався зі значенням «давати над собою владу» (Срезн., III, 190). В українських текстах XIV–XV ст. засвідчено тільки фраземи *рукою дати* зі значенням «пообіцяти» (ССУМ, II, 306) і *дати помоч* (варіанти: *помочъ давати, помочи давати, помочъ дати*) – «давати, дати, подавати, подати допомогу, допомагати, допомогти» (ССУМ, II, 191). О. О. Суховій зазначає, що фразеологічна одиниця *подати руку* походить із військової сфери (простягнена рука без зброї є символом мирних, добрих намірів) [4, 47]. Зі значенням «допомогти» фразему *руку подати* кодифіковано тільки у «Словарі української мови», а значення проілюстровано цитатою із твору XIX ст. (Грінч., IV, 86), що, на нашу думку, може бути додатковим свідченням її книжного походження. Підтвердженням цього слугують і контексти, в яких ідеться про Бога, де лексема *Помощь* має значення «Бог», звідси первісно сполучення *рука помощи* було абсолютним синонімом до вислову *рука Бога*.

Сучасні лексикографічні праці кодифікують такі варіанти: *подавати (давати, простягати) / подати (дати, простягти) руку [братню (дружню, допомоги і т. ін.)] кому* – «допомагати кому-небудь» (СУМ, VIII, 901); *подавати (давати, простягати) / подати (дати, простягти) [братню, помічну і т. ін.] руку [допомоги] кому* – «підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час» (ФСУМ, 658).

Іншу цікаву фразеологічну одиницю із семантичним центром **рука** подибуємо в Інструкції Львівського Ставропігійного братства послам, відрядженим на Варшавський сейм у 1609 році, – *приформовати руку*: *О Димидецкого Яна, Духнина сына, лвовъчика, привилеику, если ся где с нимъ покажутъ, пишно памятити, а тоє наганити. Ижъ онъ, **приформовавши собѣ руку** свою ведле руки кроля Стефана Баториа, права и привилеия на розные мѣста давалъ, яко бы с подписомъ руки его королевской милости, котрыхъ привилейов*

таких набыли собѣ от него цехове Лвовские, чого доведено на цехъ Кравецкий во Лвовѣ, на ратушу пред паны райцы (33). Це словосполучення М.Л. Худаш кваліфікує як таке, що стосується оформлення адміністративно-юридичної документації [6, 127]. Наведений контекст дозволяє стверджувати, що сполучення вжито в переносному значенні: тут воно реалізує семантику «підробляти підпис». Функціонування в тогочасній українській мові фразеологізму *приформовати руку* позначено до певної міри польськомовним впливом (пол. *przeformować* – ПУС, II, 1, 362).

Утворення цієї фраземи відбулося в давньому діловодстві. Як зазначають фразеологи, в давній діловій мові функціонував фразеологізм *приложити руку*, який мав прозору мотивацію: неграмотні люди замість підпису прикладали до прохання чи якогось іншого документу палець або руку, змащені фарбою. Такий відбиток вважався рівноцінною заміною підпису (СРФ, 507). Подальший розвиток значеннєвої семантики відбувався, мабуть, на основі перенесення ситуації штучної правдивості знаку, поставленого неграмотною людиною, на будь-який підпис, що був схожим на чий-небудь. Хронологізувати ж появу фраземи *приложити руку* в українській мові можна приблизно: у «Матеріалах» І. І. Срезневського та «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» її не подано. Зауважимо, що в українській мові XIV–XV ст. слово *рука* було багатозначним. Одним з його значень було «почерк» (ССУМ, II, 306). Якщо дослівно перекласти сполучення *приформувати руку*, матимемо *виробити почерк*, тобто навчитися писати так, як хтось інший. Треба гадати, що виник аналізований фразеологізм на межі XV–XVI ст. і фактично відображав особливості тогочасного суспільного життя загалом і діловодства зокрема: збільшення кількості ділових операцій, потреба в їх реєстрації змушувала і неграмотних людей звертатися з таким проханням у канцелярії і ставити під документом «підпис».

Одиничний випадок уживання свідчить про регіональність фразеологізму. Протягом історичного розвитку української мови фразеологізм зазнав компонентної варіативності – дієслова *приформувати*, *приложити* були витіснені дієсловом *підробляти*, що загалом несе в собі негативну оцінку дії, відповідно й усьому словосполученню надає негативного забарвлення. Це стало можливим тому, що в українській мові XIV–XV ст. слово *рука* вживалося й зі значенням «почерк» (ССУМ, II, 306).

У «Словникові української мови» зареєстровано як стійкий вислів *підробляти (підробити) руку* «писати почерком, дуже схожим на чий-небудь» (СУМ, VIII, 903). «Фразеологічний словник української мови» фіксує тільки давнє словосполучення *руку приложити* з ремарками *заст., книжн.* (ФСУМ, 695). У російській мові зберігся також вислів *руку приложитъ*, який фразеографічні праці подають з ремаркою *устар.* (ФСРЯ, 356; ФССРЛЯ, II, 274).

Засвідчено в досліджуваних текстах фраземи з лексемою *рука*, вжитою зі значенням «особа», та прикметником *власний*, що реалізують значення «сам, особисто». Фразеологізм у переважній більшості демонструє еліптичність – уживання без опорного дієслова, а тому форма іменниково-прикметникового залишається без змін – орудний відмінок. Зрідка зафіксовано словосполучення в називному відмінку: *Ілия Добранский власною рукою* (8); *Писан на Крилосѣ мѣсяца июля 4 дня, року 1604 власною рукою* (25); *Писан в Жолчовѣ, мѣсяца марта 26, року 1609 власною рукою* (41); *Вашихъ милостей всихъ благихъ желатель, рабъ и богомолца Елисей Плетенецкій, архимандритъ Киевский монастыря Печерскаго, рукою власною* (66); *Іов Борецкий, митрополит Киевский, рукою власною* (79); *Исаія Котинский, епископъ и ексарха Малой Росіи, рукою власною* (80); *Смирений Еремее Тесаровский, епископъ Лвовскій, Галицкій и ексархъ Константеннопольскій, власною рукою. Геденъ Заплатенский игуменъ святого монастыря Зосими и Саватия зо всею братиею. Власная рука* (87); *Богомолца милостей вашихъ Іов Борецкий, митрополит Киевский, рукою власною* (99); *Данъ въ градѣ Лвовѣ, при столечной церквѣ святого великомученика Георгія, мѣсяца мая першого дня, року от смотренія Господня тысяча шестьсотъ тридцатого. Власною рукою* (103); *Ереміе, епископъ в. м. зычливый, власною ру-*

кою (104); *Арсений Желиборский, епископъ Львовский, Галицкий и Каменца Подольского, власною рукою* (199); *Милостей вашихъ при временныхъ и вѣчныхъ благъ искренний рачитель и присный молитвенникъ вышъ реченный Арсеній, епископъ, рукою власною* (130).

Фразема давня за походженням, відома ще латинській мові: *manu propria* «власною рукою» (ЛРС, 471). Вона широко побутувала в українській мові XIV–XV ст.: *своею рукою* «власноручно, особисто» (ССУМ, II, 306) та XVI – першої половини XVII ст.: *власною рукою; власными руками* «особисто» (СУМ XVI–XVII, 3, 97). Функціонує це словосполучення і в сучасній українській мові, що кодифіковано «Словником української мови» та «Фразеологічним словником української мови»: *власними (своїми) руками; власною (своею) рукою* – «особисто, сам» (ФСУМ, II, 766).

У досліджуваних ділових документах (відпис Василя Тяпкіна, колишнього посла в Польщі і полковника, Артамону Матвееву, охоронцю посольських справ) засвідчено фразеологічне сполучення із вказівкою на вірогідність повідомлення: *а ежели государское жалованье вашей милости, моему господину, дошло или нѣтъ, и я самъ маестать пренасвѣтлѣйшаго манархи моего государя на голые слова господина Сокальского увѣрити не могъ есмь* (174). На думку О.О. Суховій, вислів *голі слова* походить з юридично-ділової сфери й означає «без підтвердження діями, вчинками» [4, 75].

«Словником української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано відфраземні утворення *голословне* «необґрунтовано, не підтверджено фактами», *голословний* «необґрунтований, не підтверджений доказами, фактами» (СУМ XVI–XVII, 7, 6). У реєстровому *голий, голъ* виокремлено переносне значення «без підтвердження, без пояснення» і наведено ряд ФО, в яких це значення реалізовано: *голоє мовене слова, голоє речене слова, речене голого слова, голоє слово* (СУМ XI–XII, 7, 13).

В «Історичному словнику українського язика» Є. Тимченко у словниковій статті *голъ, голый* виокремлює таке значення цього прикметника «9. без значіння, нічим не підпертий, не потверджений, порожній, марний; усний, слівний» (Тимч., ІСУЯ, II, 558). Ілюстративний матеріал засвідчує активне вживання цього епітета у сполученні з іменником *слово / слова*, проте як стійкий цей вислів лексикографом не визначено. Таку ж картину спостерігаємо і в його «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.», де в семантичній структурі слова *голий* Є. Тимченко виокремлює значення «3. Пустой, голословный, бездоказательный» (Тимч., Матер., I, 181), ілюструє це значення контекстом зі словосполученням *голые слова*, але його стійким не визначає. Лексикограф реєструє і тлумачить похідні *голословне, -о* «голими словами, нічим не підпершись, усно» (прислівник), *голословный* «на самих словах опертий, нічим не підпертий» (прикметник) (Тимч., ІСУЯ, II, 554). Лексикографічні праці, де кодифіковано українську лексику XIX – початку XX ст., цієї ФО також не засвідчують.

У сучасній українській мові функціонує фразеологізм *пусті слова* «позбавлені змісту, сенсу слова, фрази, розмови» (СУМ, VIII, 399), «непотрібні, беззмістовні, не варті уваги висловлювання; беззмістовне розумування» (ФСУМ, 827). Від колишнього фразеологізму *голі слова* в сучасній українській мові маємо похідні *голослівно, голослівний, гололівність* (СУМ, II, 116).

Очевидним є те, що заміна прикметникового компонента словосполучення *голий* на *пустий* була викликана спільною семою у значеннєвій структурі цих слів – «без нічого». Ця заміна спричинила й зміни в семантиці колишнього фразеологізму: від бездіяльності до непотрібності, зайвості. Зазвичай саме зі значенням «зайві слова чи фрази, що не стосуються розмови» (бо в іншій ситуації ці слова вже не будуть зайвими і беззмістовними) вживається цей фразеологізм у розмовному мовленні молоді, де також зазнає варіантності: *л'єв і слова* «ті, які не стосуються предмету розмови; неправдиві».

У грамоті Арсенія, архієпископа Демониського та Елласонського, та Феофана, єпископа Дирахійського і Паїсійського, до львівського єпископа Гедеона Балабана подибуємо ФО *по градѣхъ и по весехъ: Смирение наше екаршескіи, пришедиши на всю Росію, видяше*

многы вины, яко имѣючи власт и волю от всесвятѣйшаго нашего пана и владыки и вселенского патриарха, яко лице его носище, якож приемлетъ честное его писаніе, **по градѣх и по весех** грядущи, придохом во град Львовъ (ЛСБ, 14).

Семантика цієї сполуки – «кругом, всюди», а її стійкість та активність функціонування засвідчують пам'ятки писемності української мови, напр.: *обхождал Іс грады и веси оуча их на съборищах* (ПЄ, 156); часто вживає її Климентій Зіновійв: *Хранит гдѣ бѣ и грады и веси и всякіа хр(с)тіянская жилища; I не будет тои въ градѣ и в веси медлѣти; О наемниках служащих людем свѣтовым в градѣх и в весех* (Зінов., Вірші, 34, 63, 186).

У словниковій статті **вѣсь** = **весь** І.І. Срезневський наводить багато прикладів із релігійних пам'яток, де вжито сполучення **грады и веси** (Срезн., I, 473). Фразеологічна одиниця має біблійне походження: натрапляємо на неї в Євангелії від Матвія: *Проходяааше Іис грады висл и вѣси* (IX, 35). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» значення **весь** «село, весь» проілюстровано згаданим контекстом із Пересопницького євангелія, проте фразеологізм **грады и веси** не позначений ремаркою *стійк.* (СУМ XVI–XVII, 4, 5). Це ж маємо і в «Історичному словникові українського языка» Є. Тимченка (Тимч., ІСУЯ, I, 225).

Вірогідно, що згодом словосполучення *грады и веси, по градах и весях* зазнало лексичної варіації: замість старослов'янїзму *град* уживався фонетичний варіант *город* або слово *місто*, замість назви *весь* – лексема *село*, напр. у Пересопницькому євангелії паралельно з цитованою вище сполукою *грады и веси* вживається *по містах и селах*: *И прохожовался Іс по мѣстах и по селах* навчаючи идоучи до Іер(с)лима (ПЄ, 283). Варіанти цього словосполучення трапляються і в інших пам'ятках писемності: *Бо нѣ(т) села и града та(к)же и обытели: же(б) не мѣли нѣ едно(и) стѣ(и) дѣѣ жители* (Зінов., Вірші, 34). Однак в українських лексикографічних працях XIX – початку XXI ст. її не кодифіковано. Фразеологізм *по градам и весям* зафіксований у словнику російської мови (СРЯ, 72).

Отже, проаналізовані фразеологізми свідчать про складні процеси у фразеологічних підсистемах різних дискурсів української ділової мови XVI–XVII ст.: вплив інших мов, запозичення і трансформація на власномовному ґрунті фразем із давніх мов, статус авторів (особи церковного сану), що до певної міри визначав і статус уживаного ними варіанта тієї чи тієї фразеологічної одиниці.

Умовні скорочення

- Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
Зіновійв К. Вірші // Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 31–211.
ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1996. – 845 с.
ПЄ – Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. – К.: Друкарня НБУ ім. В. І. Вернадського, 2001. – 703 с.
ПУС – Польсько-український словник: У 2 т. / А. І. Генсьорський, Л. Л. Гумецька (гол. ред.) та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1960.
Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1895–1912. – Т. I–III.
СРФ – Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2006. – Вип. 1–13.
Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1. Вип. 1–2. – 947 с.
Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 543 с.

ФССРЛЯ – Фразеологический словарь современного русского литературного языка / Под ред. проф. А. Н. Тихонова: В 2 т. – М.: Флинта: Наука, 2004. – Т. 1–2.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

Література

1. Денисюк В. Стійкі сполуки в українській діловій писемності XVII ст. (на матеріалі актів Бориспільського міського уряду) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. Вип. 2. – К.: Вид-во НПУ, 2006. – С. 91–96.
2. Коломиец Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII вв. (Генезис и стилистическое использование): Автореф. дис... д-ра филол. наук. – К., 1978. – 48 с.
3. Коломиец Л. И. Язык украинских грамот XIV–XV вв.: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Харьков, 1953. – 16 с.
4. Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 255 с.
5. Титаренко В. Лексичні формули в “Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року” // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 34, ч. II. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 39–45.
6. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.